

77. Nem káptalan, de tanulni sem képtelen

A nyelvészet akkor vált a mai értelemben vett tudománnyá, amikor ráésmélt, hogy az egyes nyelveket nem is annyira a szavak, mint amennyire a mögöttük (alattuk?, fölöttük?) működő szabályok alkotják. A nyelvészek azóta is, kb. a XVIII. század végétől kezdve azt vizsgálják, hogy ezek miként érvényesülnek, milyen fontossági sorrendbe szerveződnek, illetve mennyire mentesítik a beszélőket a magolástól. Fedezzünk fel néhány szabályt, amely a nyelvhasználók válláról leveszi az állandó tanulás terhét!

Van a magyarban egy toldalék, amely valaminek a hiányát és/vagy tagadását fejezi ki; ez a *fosztóképző*. Három alakja, a *-talan/-telen* (pl. *hajléktalan, izléstelen*), az *-atlan/-etlen* (pl. *ártatlan, értetlen*) és a *-tlan/-tlen* (pl. *anyátlan, békétlen*), történetileg levezethető egymásból, de a beszélőket nem a régészkedés élteti, hanem az a vágy, hogy minél kevesebb biflázás után mondhassák a magukét. Még mielőtt az olvasó a „lusta disznaja” névvel illetné mindegyiket, gondoljon arra, hogy testvérek között is 400 (!) melléknév zökkenőmentes használatáról van szó. Ennek tudatában fogjuk vallatóra a fosztóképzőt!

Ha a szótó magánhangzóra végződik, akkor a *-tlan/-tlen* „veti be magát”: *önállótlan, erőtlen, sarútlan, gyanútlan, kesztyűtlen*. (Természetesen ilyen minden *-szerű* képzős tő is, pl. *ésszerűtlen, népszerűtlen, valószínűtlen*). Az *-a* és *-e* után szintén a *-tlan/-tlen* következik, de csak a *hangzónyújtás* egyidejű alkalmazásával: *házatlan* (nem **házatlan*), *szerecsétlen* (nem **szerecsetlen*). Ha tehát a beszélő az *apa, atya, csíra, egyenlő, fa, felelő, felhő, forma, gazda, hiba, hű, idő, kedvező, kritika, levegő, logika, munka, nívó, nő, pára, példa, pofa, ruha, való, velő, zabola* vagy *zöng*e szavakkal találkozik, benyomhatja a fejében a „takarékos üzemmód” gombot, és indulhat a fosztóképzős melléknévek gyártása. Ezzel nem lehet teljesen megúszni a tanulást, mert a mai köznyelvben nincs **makula*, **ormó* és **rakonca*, ezért a *makulátlan*, az *ormótlan* és a *rakoncátlan* külön memorizálást igényel. És mivel az *orca* ~ *arcátlan*, *eszik* ~ *étlen* és a *korlát* ~ *korlátlan* pároknál a képzett alak nem következik egyenesen az alapszóból (az utóbbi szabályosan **korláttalan* lenne), ezeket is külön el kell sajátítani. Nehéz az élet!

A *-talan/-telen* és az *-atlan/-etlen* közötti választás főleg szófaji kérdés. Ha a tő főnév vagy melléknév, akkor a toldalék *-talan/-telen*: *alak* → *alaktalan*; *esemény* → *eseménytelen*; *bátor* → *bátortalan*; *szerény* → *szerénytelen*. Az igei tövek azonban az *-atlan/-etlen* képzőt igénylik: *gondoz* → *gondozatlan*; *kímél* → *kíméletlen*. Az esetek túlnyomó részében elegendő a szófaji besorolásra hagyatkozni. Sőt, még az alapszó származásával és felépítésével sem kell pepecselni. A fosztóképzővel ellátandó főnév lehet ősi örökség (*gyökér*), jövevényszó (*cél*) és ismeretlen eredetű (*dísz*); spontán fejlemény (*család*) és tudatos alkotás (*étvágy*); ill. tovább nem bontható, azaz *abszolút tő* (*faj*) vagy már eleve képzett szó, azaz *relatív tő* (*állás* ← *áll*). Mindezek a tudnivalók egyéb, különösen tudományos szempontból fontosak és érdekesek, de a beszélőnek mellékesek. Neki mindössze annyit kell megállapítania, hogy a felsorolt elemek főnevek, és hanyag eleganciával máris kimondhatja/leírhatja a *gyökértelen, céltalan, díztelen, családtalan, étvágytalan, fajtalan* és *állástalan* alakokat. Ugyanígy elég a szótó melléknévi és igei mivoltára hagyatkoznia, hogy — a vérerejtékes tanulás elmismásolásával — könnyedén létrehozassa egyrészt a *boldogtalan, elégtelen, gyengédtelen* és *komolytalan*, másrészt pedig az *akaratlan, csiszolatlan, készületlen* és *neveletlen* származékokat.

Ha az olvasó akár egy hangyabokányit is fogékony a nyelvi jelenségekre, talán kezdi sejteni, hogy a fosztóképzők világa legfeljebb a mesékben olyan szép kerek, mint amilyenek ábrázoltam. Valójában több minden van benne, ami kiskorúaknak és/vagy mimózalelkeknek csak nagykorúak és/vagy kérges lelkűek felügyelete mellett ajánlható. Ilyen csúfság az, hogy a *-talan/-telen* néha igei tőhöz is csatlakozhat (*nincstelen, szüntelen, unos-untalan*). Ezzel még meg lehet barátkozni, ha gyorsan memorizáljuk a három kivételt. Azt is le lehet nyelni, hogy bizonyos melléknévek (a szófajukhoz illő *-talan/-telen* helyett) az *-atlan/-etlen* változattal partizánkodnak. Kevesen vannak, ezért külön is megtanulhatók lennének, de mind *-i* végűek,

és ez olyan tulajdonság, amely szóképzés esetén mindig érvényesül: *eredetietlen, költőietlen, lovagiatlan, művészetlen, nemzetietlen, nőietlen, udvariatlan* stb.

De az már a torkunkon akad, hogy az „igékre szakosodott” *-atlan/-etlen* a kivételes, bár valahogy kimagyarázható mellékneveken kívül főnevekhez is hozzájárul, még hozzá nem is olyan kevéshez! Azért nem kell megijedni: ennek is van oka. Az *alkalmatlan, ártalmatlan, bizalmatlan, értelmetlen, figyelmetlen, irgalmatlan, kényelmetlen, szemérmetlen, türelmetlen* stb. egytől egyig *hangzóvesztő szótő* (nem **alkalomatlan, *ártalomatlan* stb.). Ez szabályos viselkedés, ezért mentesít a fosztóképzős alakok külön megtanulásától. De mi indokolja azt, hogy a *fej, fenék, ház, héj, kegy, láb, párt, pont, rend, szarv, szerv, termék, test, toll, ujj* és *ügy* után szintén az *-atlan/-etlen* áll? Vélhetően az, hogy ezek a szavak tárgy esetben nem *sima -t*, hanem kötőhangzós *-at/-et* ragot kapnak (pl. *házat, rendet*; vö. **házat, *rendt*). Ez — itt nem részletezhető okokból — *nyitótő* néven ismert. A nyitótövek egyik sajátossága pedig éppen az, hogy nem vehetik fel a *-talan/-telen* képzőt. Csak az a baj, hogy a *párt* és a *pont* tárgy esete *pártot* és *pontot* (nem **pártat* és **pontat*), mégis a *pártatlan* és a *pontatlan* származékokban mutatnak számárfület a nyelvészeknek.

És miből ered az *agyatlan ~ agyatlan; álomtalan ~ álmatlan; érzéktelen ~ érzéketlen; gondtalan ~ gondatlan; íztelen ~ ízetlen; kellemetlen ~ kellemetlen; lélektelen ~ lelketlen; tárgytalan ~ tárgyatlan* stb. kettőssége? Nehéz megmondani. Ám a fenti elemzéseink szerint az biztos, hogy a beszélő feje nem káptalan, de tanulni sem képtelen.